

23. Значну кількість «сказок» свого часу було введено до наукового обігу одеським дослідником А.Д. Бачинським: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.
24. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 3605.
25. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 220042.
26. ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 1307 – 1309.
27. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 2543, 3938, 27792, 27793, 27796.
28. ІР НБУ. – Ф. 5. – Спр. 1621 – 1694.
29. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 5057.
30. ІР НБУ. – Ф. 9. – Спр. 38 – 73, 81 – 110, 215 – 237, 238 – 243, 305 – 314, 315 – 338, 367 – 419, 552 – 624, 946 – 1000, 1001 – 1006, 1150 – 1173, 1183 – 1187, 1213 – 1254, 1255 – 1263, 1264 – 1275, 1305 – 1318, 1368 – 1421, 1443 – 1449, 1611 – 1618, 2763 – 2766. **Н.В.** Згідно з усталеною традицією, що побутує в ІР НБУ, при описуванні фондів номерацію надано не локальним документальним комплексам (справам), а кожному з документів в її складі, звідки й дещо не звична форма обліку.
31. ДІМ. – КП-38197/АРХ. – 208.
32. ДІМ. – КП-166459/АФД. – 137; КП-166478/АФД. – 156 та ін.
33. ДІМ. – КП-74268/АРХ. – 14561.
34. ДІМ. – КП-16649/АФД. – 169.
35. ДІМ. – КП-383773/АРХ. – 200.
36. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1.
37. Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. – Вип.3. – Запоріжжя, 1998.
38. Бойко А.В. Матеріали до історії Запорозького козацтва після скасування Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. – Вип.4. – Запоріжжя, 1999.
39. ДІМ. – КП-164053/АФД. – 46; КП-38627/АРХ. – 639/4.
40. НДКМ. – КН-28074/АРХ-9794; КН-25021/АРХ-8231.

Summary

The article describes the main collections of documental, statistic, narrative and over primary sources to social history of Zaporozhzhian Cossackdom, which situated in Ukrainian archives, libraries and museums.

В. В. Лукова

РЕВІЗЬКІ СКАЗКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ (1795-1835 pp.)

У ХVІІІ-ХІХ ст. в Європі та Російській імперії були поширені ідеї камералізму, популяціонізму та вчення фізіократів. Всі ці теорії відводили вирішальну роль у процвітанні держави населенню та його кількості. Згідно з камералізмом, єдиним показником багатства країни є державні прибутки, а “слава монарха прямо пропорційна кількості його підданих”. В основу популяціонізму також було покладено тезу про те, що гарантом добробуту та могутності держави є велика чисельність населення.

Проте найбільш популярними були ідеї фізіократів. Прибічники цього вчення вважали єдиним джерелом багатства і добробуту землю та сільськогосподарське виробництво. Згідно з цим засновник вчення Франсуа Кене поділив суспільство на три класи: 1) виробничий клас хліборобів; 2) клас землевласників; 3) “безплідний клас” людей, які були зайняті не в сільському господарстві.

Переймаючи ці ідеї російський цар Петро І, зрозумів необхідність обліку населення в державі. У 1718 році він поклав початок проведенню загальнодержавних переписів населення – ревізій, головним завданням яких було визначення чисельності податного населення та напрямків проведення фінансової політики. У Російській імперії основним джерелом наповнення державного бюджету були податки, сплачувані селянством – головним податним станом. Саме тому для держави було важливо знати чисельність населення (в першу чергу податних станів та груп), його зміни та причини цих змін.

Вплив названих вище ідей також сприяв тому, що матеріали проведених переписів населення викликали значний інтерес у дослідників. Один з перших матеріалів ревізій став вивчати К. Герман, який був основоположником російської статистики. У 1819 році була опублікована його робота “Статистические исследования относительно Российской империи” [1]. В цей же час К. Арсеньєв, також використовуючи дані ревізій, написав “Начертание статистики Российского государства”, видану 1818 року [2]. Пізніше вийшли його праці “Исследования о численности отношений полов в народонаселении России” [3] та “Статистические очерки России” [4]. Ці роботи стали першими

великими працями зі статистики і основою для подальших досліджень суспільства Російської імперії. Зокрема на основі аналізу матеріалів 5-ї ревізії К.Арсеньєв робить цікаві висновки щодо тенденції змін кількості населення в окремих регіонах імперії.

В середині і другій половині XIX ст. була опублікована значна кількість досліджень, присвячених аналізу кількості народонаселення на підставі даних ревізій: “О народных переписях в России” [5], “Девятая ревизия: Исследование о числе жителей в России в 1851 году” [6] та “Несколько слов по поводу ведомости о народонаселении России, составленной при Статистическом отделении Совета МВД” П. Кеплена [7]; “Статистическое описание Киевской губернии” І. Фундуклея [8]; “Крепостное население в России по 10-й народной переписи” О. Тройницького [9]; “Наличное население России за 1858 г.” А. Бушена [10]; “Изменение сословного состава населения России в промежутках между 7 и 8 ревизиями” Н. Бунге [11]; “Народная перепись” В. Пландовського [12]; “Население России по V ревизии” В. Дена [13]; “Население России при Петре Великом по переписям того времени” та “Очерки подушной переписи при Петре Великом” М. Клочкова [14; 15].

Метою даних досліджень було визначення чисельності населення імперії, його динаміки та причини змін. Інколи дослідників цікавив становий склад населення. Водночас значення ревізьких сказок та інших матеріалів ревізій як історичного джерела в студіях з соціально-економічної історії Російської імперії залишалося поза їх увагою.

Лише в середині XX ст. було зроблено спробу оцінити джерелознавче значення матеріалів ревізій та визначити їх достовірність. В. Кабузан [16-19], працюючи з окладними книгами, у своїх роботах був схильний до абсолютизації їх даних і значення при дослідженні соціально-економічної історії Росії. Більш критичну оцінку матеріалів ревізій у своїх працях дала Є. Дружиніна. На сторінках наукових видань розгорнулася дискусія з приводу достовірності та можливостей матеріалів ревізій як історичних джерел при дослідженні суспільства Російської імперії XVIII-XIX ст.

Проте в сучасній літературі дане питання не розглядалося і не обговорювалося. На сьогодні є актуальним та необхідним дати джерелознавчу оцінку ревізьких сказок як первинного матеріалу ревізій, дані якого згодом узагальнювались на кількох рівнях. В статті зроблено спробу розглянути сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України та визначити їх інформативні можливості.

Наказ про проведення першої ревізії вийшов 26 листопада 1718 року. Він визначав, що метою проведення ревізії є подушний перепис населення чоловічої статі та визначення середнього окладу, який населення мало сплачувати державі щороку. Таким чином податком обкладався вже не “двір”, а “душа чоловічої статі”. Загалом по всій імперії було проведено 10 ревізій: перша – 1718-1727 рр., друга – 1743-1747 рр., третя – 1761-1767рр., четверта – 1781-1782 рр., п’ята – 1794-1795 рр., шоста – 1811 р., сьома – 1815 р., восьма – 1833 р., дев’ята – 1850 р., десята – 1857-1858 роки. Результатом їх проведення став значний комплекс документів, які містять багату інформацію щодо складу та чисельності населення як Російської імперії, так і Південної України.

Матеріали ревізій складаються не лише з ревізьких сказок. Окрім них, до цього комплексу документів входять: 1) відомості, які склалися на основі сказок по повітах; 2) перелікові відомості; 3) окладні книги; 4) генеральні таблиці.

Ревізька сказка є первинним документом з цього комплексу. На основі сказок складали перелікові відомості, що відбивали узагальнену інформацію по повітах та губерніях. Окладні книги та генеральні таблиці віддзеркалювали зведені дані по імперії загалом.

Формуляр складання ревізької сказки оформився не відразу. Єдина форма ревізької сказки, яка б охоплювала все податне населення, не була складена при проведенні першої ревізії. Проте В. Кабузан зазначає, що зразки сказок, які подавали представники різних станів під час першої ревізії, мають багато спільного [16, с.96].

При проведенні другої ревізії був використаний формуляр сказки, що стихійно склався під час першої. Він мав такі основні частини: 1) вступ, в якому у більш-менш однаковій формі вказувалася причина складання сказки; 2) текст сказки з відомостями про населення чоловічої статі – прізвище, ім’я, по батькові, станова приналежність, місце проживання, вік; іноді зазначалася національність та рід занять; 3) заключна частина, в якій підтверджувалася достовірність наведених у сказці відомостей та згода нести відповідальність за можливе приховання душ.

Отже, відомості сказок першої та другої ревізій дають можливість визначити: прізвище, ім’я, по батькові, вік, станова приналежність та місце проживання на час проведення ревізії; кількість у сім’ї дітей чоловічої статі, родичів та “роботних людей” та їх прізвище, ім’я, по батькові, вік та станова приналежність. Також вказувався розмір сплачуваних населенням податків. Оскільки в цей час не було єдиного формуляру сказки, зустрічаються також відомості про майновий стан, рід занять та національність записаних до ревізії.

Починаючи з третьої ревізії вводиться друкована форма сказки. Вона також має три основні частини, найбільше з яких змінилася друга:

1) вступ, де вказувалась причина складання сказки та готовність нести відповідальність у випадку приховування душ;

2) текст сказки, де містяться відомості про всі душі чоловічої і жіночої статі – прізвище, ім’я, по батькові, вік, станова приналежність, місце проживання. В цей час у сказці вже проводиться порівняння даних 3-ї ревізії з відомостями 2-ї ревізії. Це стосується лише чоловічої статі, оскільки жіноче населення під час другої ревізії не враховувалося. Дана особливість – порівняння результатів ревізій –

відбилася на самому формулярі сказки. Тепер вона поділяється на чотири графи: а) графа для запису душ (прізвища, ім'я, по батькові), б) графа "по последней ревизии в подушный оклад положены", в) "из оных после ревизии до ныне разными случаями выбыли" та г) "ныне состоит налицо с прибылыми и вновь рожденными". Відповідно до назв граф зазначалися: у першій – наявність душ за другою ревізією; у другій – всі, хто вибув у період між ревізіями, із зазначенням причини – смерть, втеча, заслання тощо; у третій – наявність душ за новою (третьою) ревізією, в тому числі записувалися новоприбулі (переселенці, повернулися з втікачів, куплені тощо) та народжені після другої ревізії.

3) заключна частина, де зазначалася загальна чисельність записаних по ревізії, кількість новонароджених, вибулих тощо.

Такий формуляр зберігся і під час проведення 4-ї та 5-ї ревізії. Відмінність його була тільки в тому, що жіноче населення було виокремлено у три спеціальні графи, що відповідали графам про чоловіче населення. Шоста ревізія складалася за таким же формуляром, але вона врахувала лише чоловіче населення. Слід згадати й про те, що "новонароджені" під час цієї ревізії записувалися не у третю графу, як зазначає В. Кабузан [16, с.97], а в першу – "по последней ревизии состояли" [20, оп.1, спр. 73, арк. 18]. Формуляри сказки, відомості (складалася на повіт) та перечнової відомості додавалися до маніфесту про проведення ревізії, прийнятого 18 травня 1811 року. В маніфесті доволі детально регулювався процес її здійснення [20, оп.1, спр. 73, арк. 16-17].

Формуляр сказок сьомої ревізії розсилався в губернії разом з "Наставлениями каким образом писать ревизския сказки" і мав суттєві відмінності у порівнянні з попередніми формулярами. По-перше, вступна частина сказки значно скоротилася. Якщо під час шостої ревізії її оформлювали таким чином: "1811 года месяца дня такой-то Губернии, такого-то уезда, или такого-то города села или деревни, такого-то помещика, чин имя, отечество и фамилия о состоящих мужеска пола дворовых людях и крестьянах, или купцах и мещанах, или такого-то названия казенных поселян, или свободных земледельцах"; то під час проведення сьомої ревізії вона виглядала так: "1816 года ... дня ... Тверской губернии, Бежецкого уезда, села Селезнева" [20, оп.1, спр. 98, арк. 36зв].

По-друге, запис починається із зазначення порядкового номеру сім'ї, яка записувалася в сказку. Ця графа була нововведенням, внаслідок чого збільшилася їх загальна кількість до п'яти.

По-третє, змінили свої назви самі графи: "По последней ревизии состояло и после оной прибыло. Лета" (замість "По последней ревизии в подушный оклад положены"); "Из того числа выбыло. Когда именно" (замість "Из оных после ревизии до ныне разными случаями выбыли"); "Нене налицо. Лета" (замість "Ныне состоит налицо с прибылыми и вновь рожденными").

По-четверте, для зазначення відомостей про жіночу стать була відведена права частина сказки, правий аркуш. Це зазначалося у "Настановах": "...всегда на правой страднице писать женский пол..." [20, оп.1, спр. 98, арк. 35].

Заключна частина сказки містила дані про загальну чисельність населення та підписи осіб, які склали сказку. Проте і тут є відмінності у порівнянні з попередньою ревізією. Наприкінці сказок шостої ревізії підсумковий запис мав такий вигляд: "Всего к платежу подати... сверх того дряхлых и престарелых к работам не способных... сверх того калек, к работам не способных...". Під час сьомої ревізії він, по-перше, робився і для чоловічої, і для жіночої статі; по-друге, здійснювався за становою приналежністю записаних до сказки, оскільки в ревізських сказках були записані різні соціальні групи: "всего селения ... козаков..., воинских поселян..."; а також вказувалася загальна чисельність населення по кожній статі окремо: "А всего в селении ... душ мужеска (женска) полу...".

У сказках шостої ревізії зазначався розмір сплачуваних населенням податків: "малороссийские козаки, платящие оклад по 5 рублей", "монастырские крестьяне, платящие по 6 рублей", "отставные солдаты... не положенные еще в оклад" тощо.

Формуляри сказок для запису жіночого та чоловічого населення мали суттєві відмінності. Для запису до сказок жінок відводилася права половина сказки. Аркуш був поділений вже не на п'ять стовпчиків, як у випадку з чоловічим населенням, а на чотири: 1) порядковий номер запису сім'ї, 2) графа для запису прізвища та імені, 3) графа "Во временной отлучке. С которого времени" та 4) "Ныне на лицо. Лета" [20, оп.1, спр. 98, арк. 38]. Відповідно сказка містить відомості про ім'я жінки, яка записана до ревізії, її вік, соціальний стан (за даними її чоловіка) та загальну чисельність жіночого населення селища. В якості виключень, ніж стійкої тенденції, вказуються дані про втечі жінок.

Загалом у ревізських сказках про жіноче населення міститься значно менше відомостей, ніж про чоловіче.

Можна говорити про те, що формуляр ревізських сказок зазнавав змін протягом усього часу проведення ревізій, тобто з 1718 по 1858 роки. Зміни зберігали тенденцію до уніфікації форми сказок та чіткості й спрощення отримуваної інформації. З шостої ревізії зазначалися імена осіб, їх вік, станова приналежність, час та напрямки переселення (звідки і куди), дані про розмір податків та тих, хто вибув з ревізії із зазначенням причини: "умер в ... году", "отдан в рекруты в ... году", "переселился в село ... в ... году" тощо. Під час же перших ревізій додатково зазначалися рід занять, майновий стан, національність тощо.

У "Правилах для производства осьмой народной переписи", прийнятих 16 червня 1833 року, регулювався порядок складання та подання до органів управління сказок та інших документів ревізій [20, оп.1, спр. 249, арк. 4-32]. Параграфи № 33 та 36 цих Правил визначали, що сказки "подаются в нарочно учреждаемые особия в каждом Уездном городе Временныя Ревизския Коммиссии", а також, що складають "ревизския сказки по законенной форме, в двойном числе" [20, оп.1, спр. 249, арк. 11зв].

12]. Параграф №43 визначав, що ревізькі комісії на основі поданих сказок складають за визначеною формою відомості (також у двох екземплярах) та разом з примірниками сказок подають до Повітового казначейства та Казенної палати [20, оп.1, спр. 249, арк. 13]. Згадані відомості складалися комісіями окремо по кожному повіту. У 49 параграфі зазначалося, що Казенна палата на основі поданих документів складає у двох екземплярах перечневу відомість по губернії і надсилає її цивільному губернатору та у Департамент різних потатей та зборів. До Правлячого сенату від Міністра фінансів вже надходила “общая перечневая ведомость о числе ревизских душ по последней переписи... с показанием в оной по Губерниям прибыли или убыли противу прежней ревизии” [20, оп.1, спр. 249, арк. 13зв].

До “Правил” додавалися формуляри сказки, повітової та перечневої відомостей.

Повітова відомість мала заголовок “Ведомость, составленная такой-то Губернии, такого-то Уезда, в Ревизской комиссии, из поданных в оную сказок по такое-то число, такого-то месяца 1834 года, о наличном числе душ, в ревизию записанных”. Вона складалася з чотирьох стовпчиків, останній з яких розділявся ще на два. У першому стовпчику зазначався порядковий номер сказок; у другому – номер за “вхідною книгою”, куди записувалися сказки із зазначенням часу їх подання до комісії; у третьому – зазначалося “звание селений, владельцев и людей”; у четвертому – вказувалася кількість душ чоловічої і жіночої статі окремо [20, оп.1, спр. 249, арк. 30].

Формуляри даної відомості були однаковими для ревізій 1816 та 1833 років. Відрізнялись вони лише тим, що назва документу 1816 року була коротша: “Ведомость такого-то уезда поданным в ревизскую Комиссию сказкам по такое-то число такого-то месяца 181_ года”. У відомості 1811 року вказувалося лише враховане ревізією населення чоловічої статі. Назва документа теж відрізнялась: “Ведомость такого-то уезда поданным в ревизскую Комиссию сказкам по 1 Ноября 1811 года” [20, оп.1, спр. 73, арк.20]. Після прикладу складання відомості була примітка, яка визначала, що населення має бути записано за станами та соціальними групами: “Сказки вносят в ведомость по званиям и [...] людей порядком в один ряд, так то: однодворцов за однодворцами, Татар за Татарами, Черкас за Черкасами, казенных крестьян за крестьянами, ямщиков за ямщиками, заводских или фабричных за заводскими или фабричными людьми, людей к разночинцам приписанных за другими таковыми же и так далее” [20, оп.1, спр. 73, арк. 20зв].

Формуляр перечневої відомості складався з трьох стовпчиків, з яких другий та третій були розділені ще на два. У першому стовпчику, який мав назву “Звание людей”, зазначався стан чи категорія населення; у другому – “Число душ в сказках показанное” – вказувалася чисельність населення окремо за статями; у третьому – “Податей с них следующих” – у рублях та копійках (записувалися в окремі стовпчики) зазначалася сума податків, яку вони мали сплачувати.

Документами, які об’єднували дані перечневих відомостей по всім повітам, провінціям та губерніям, були генеральні табелі. Вони складалися Сенатом та Військовою колегією протягом усього XVIII ст., а в першій половині XIX ст. – Департаментом різних податей та зборів Міністерства фінансів. Вони складалися у роки проведення ревізій та містили відомості про чисельність населення, отримані після завершення ревізії. В них не враховувалися виявлені пізніше прописні душі.

На основі перечневих відомостей складалися й окладні книги. Вони були детально вивчені та використані у працях В. Кабузана. Дослідник припускає, що ці книги почали складатися лише з четвертої ревізії, оскільки найдавніша окладна книга датується 1783 роком [16, с.100].

Метою складання окладних книг була фіксація всього податного населення та визначення державного прибутку на кожен рік. Відповідно Сенатська експедиція в період між ревізіями щопівроку вимагала від губернських правлінь, казенних палат докладні відомості про зміни у кількості населення. Щороку на основі цих відомостей складалися окладні книги. Мета створення окладних книг визначила форму їх складання. Вони поділялися на дві частини: підсумкові табелі (екстракти) та річні розписи населення. Табелі також складався з двох частин: а) зведений у таблицю перелік верств населення з показанням їх кількості за відповідні роки (для тих, хто сплачував поземельний податок, зазначалася кількість землі); б) щорічні підрахунки грошових податків по кожній верстві населення [21, с. 90]. Через фіскальне призначення окладних книг до них не вносилися відомості про жіноче населення, яке не обкладалося податками. На основі губернських окладних книг складалися загальноімперські окладні книги.

Щорічні окладні книги південноукраїнських губерній фіксували зміни в кількості населення повітів по кожній верстві. Загалом вказувалося: місце виходу прибулих до південного краю; їх попередній соціальний стан; до якої верстви населення Південної України переселенці приписувалися; розмір податку, який вони мали сплачувати на новому місці.

У фондах Державного архіву Запорізької області зберігаються ревізькі сказки селищ Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1811, 1816, 1835 та 1850 роки, тобто матеріали шостої – дев’ятої ревізії. В них вказані: поіменний перепис наявного в селищах населення за статями (окрім ревізії 1811 року), його загальна чисельність, соціальний склад та кількість сімей. Завдяки цим даним можна простежити зміни в чисельності та складі населення регіону, які відбувались у першій половині XIX ст.

Нами були опрацьовані ревізькі сказки державних селищ за 1811, 1816 та 1835 роки. На основі сказок семи селищ нами була складена таблиця із зазначенням кількості чоловічого та жіночого населення та кількості сімей [22].

Село	1795	1811		1816			1835		
	Чол.н.	Чол. н.	Сім'ї	Чол.н.	Жін.н.	Сім'ї	Чол.н.	Жін.н.	Сім'ї
Большая Михайловка	-	-	-	1385	1418	533	1906	1935	517
Малая Михайловка	344	1173	367	1310	1289	502	1943	2080	535
Жеребец	257	1474	466	1215	1207	457	1964	1945	525
Конские раздоры	-	910	294	913	860	368	1384	1447	391
Григорьевка	775	1091	386	1144	1202	448	1469	1489	410
Благовещенское	716	600	190	602	518	245	1003	939	259
Пологи	368	519	177	609	586	223	806	811	212
Всього	2460	5767	1880	7178	7080	2776	10475	10646	2849

Спираючись на ці дані, можна говорити про досить швидкі темпи колонізації Південної України у першій половині ХІХ ст. Найбільша активність заселення припадає на періоди між ревізіями 1795 та 1811, а також 1811 та 1816 роками. Загалом у цих 7 державних селищах Олександрівського повіту чисельність чоловічого населення складала:

- 1795 р. – 2460 душ чоловічої статі (далі - д.ч.с.)
- 1811 – 5767 д.ч.с.
- 1816 – 7178 д.ч.с.
- 1835 – 10 475 д.ч.с.

Зростання чисельності чоловічого населення склало:

- 1795-1811 рр. – на 3307 д.ч.с.
- 1811-1816 рр. – на 1411 д.ч.с.
- 1816-1835 – на 3297 д.ч.с.

Незважаючи на те, що у другий період переселилася найменша кількість людей, він є найкоротшим, а тому можна стверджувати, що переселення у цей час відбувалося найактивніше. У всіх селах (окрім селища Жеребець, де між 1811 та 1816 роками чисельність чоловічого населення суттєво зменшилась) спостерігається чітка тенденція до зростання чисельності населення обох статей.

На основі даних ревізських сказок можна говорити про динаміку змін кількості сімей, які переселялися та формувалися на цих землях. У вище зазначених селах відповідно до проведених ревізій нараховувалося:

- 1811 р. – 1880
- 1816 р. – 2776
- 1835 р. – 2849 сімей.

Загальна кількість сімей зросла: у період між 1811 та 1816 роками – на 896 сімей, а між 1816 та 1835 – лише на 73 сім'ї. Тенденція до збільшення кількості сімей була характерною не для всіх селищ. З таблиці видно, що виключеннями були села Велика Михайлівка, Григорівка та Пологи. В більшості ж населених пунктів спостерігається зростання як чисельності населення, так і кількості сімей.

Отже, можна зробити висновок, що колонізація південноукраїнських земель між ревізіями 1816 та 1835 років відбувалася за рахунок природного приросту населення та переселення окремих осіб, а не родин.

У ревізських сказках зазначалися напрямки переселення (звідки та куди). Завдяки цьому можливо визначити рівень штучного приросту населення та простежити його рух між селами Південної України. Загалом до Олександрівського повіту переселялися селяни з: Полтавської губернії (Кременчуцького повіту с. Омельник, с. Манжелевка; Гадяцького повіту с. Тарасівка, с. Синявка, с. Сергіївни, с. Троїцького та інших селищ) [23, оп. 2, спр. 26, арк. 142-144; 23, оп. 2, спр. 36, арк. 63зв-68], Таврійської губернії (м. Орхів [23, оп. 2, спр. 25, арк. 31]); Слободсько-Української губернії (слобода Ольшана; селища Сумського повіту [23, оп. 2, спр. 36, арк. 63]); Смоленської губернії [23, оп. 2, спр. 26, арк. 225-227], Чернігівської губернії (с. Червоне) [23, оп. 2, спр. 26, арк. 134-134зв].

Періоди 1795-1811 та 1811-1816 років відзначаються не лише швидкими темпами переселення, але й тим, що селяни переселялися великими групами по кілька десятків родин. Підтвердження цього ми знаходимо у ревізській сказці селища Новоспасівка за 1816 рік. В ній зазначається, що з Кременчуцького повіту Полтавської губернії переселилося 52 сім'ї [23, оп. 2, спр. 26, арк. 168-194]. У сказці за 1811 рік говориться “о смоленских крестьянах, прибывших на поселение и водворенных Екатеринославской губернии Александровского уезда” [23, оп. 2, спр. 26, арк. 225-227]. Загалом у цьому документі зазначається 96 селян (27 сімей), зокрема 47 “новонароджених” між 1795 та 1811 роками. У ревізських сказках 1816 року селищ Більманки та Гусарки селяни записані за роками їх переселення до цих сіл. Наприклад, по Більманці зазначається: “переведенные из Смоленской губернии в 1807 году с пятилетнею льготою, коим она окончится с истечением 1812 года”. У цьому ж документі містяться аналогічні записи про переселення у 1809 та 1810 роках.

Переселення з одного селища до іншого в межах губернії та повіту також було досить активне. Майже в кожній сказці маються відомості про те, що селянин, група селян чи сім'я переїхала до іншого селища. Іноді ми зустрічаємо свідчення про масові переселення селян з одного селища до іншого. Наприклад, запис про такий факт зафіксовано у ревізській сказці селища Новомиколаївка за 1811 рік, де вказано, що з цього села до с. Кочережки виїхало 63 сім'ї, тобто 219 д.ч.с. [23, оп. 2, спр. 33, арк. 85-102зв].

Ревізькі сказки відбивають природний приріст населення завдяки тому, що в документах зазначалися “новонароджені” чоловіки – всі ті, хто народився у період між ревізіями. Оскільки такі відомості про жінок відсутні, отримати дані щодо жіночої народжуваності можна на основі зазначеного віку жінки. Щодо чоловічого населення можливо також визначити рівень смертності, оскільки такі дані у сказках є.

У ревізьких сказках 1811 та 1816 років зазначалася станова приналежність населення. Тому є можливим визначення його якісного складу та особливостей оподаткування. У сказках 1835 року перепис відбувся вже без поділу населення на групи – селяни зазначаються під загальною назвою “поселяне”, або “казенные поселяне”, та “поселянки”. Дуже рідко в цей час зустрічаються свідчення про “малороссийских козаков” та “отставных солдат”. У ревізьких сказках 1811 року зазначається також рівень оподаткування різних груп державних селян.

Загалом у сказках окремо чи разом вказуються такі групи державних селян: малоросійські козаки, війсьські поселяни, військові обивателі, відставні солдати, козацькі підсусідки, державні селяни, які іноді зазначаються як “короннопополиті” (у кількох ревізьких сказках ці дві групи згадуються одночасно та разом); монастирські селяни, казенні селяни, економічні селяни, однодворці.

Завдяки тому, що чисельність державних селян зазначалася за цими групами, можна визначити їх співвідношення. У наведеній нижче таблиці подано розрахунки відсоткового складу населення трьох селищ Олександрівського повіту за результатами двох ревізій [24].

1811 рік	1816 рік
с. Кінські Роздори:	
козаки, війсьські поселяни та військові обивателі, козацькі підсусідки – 65,39% економічні селяни – 18,13% відставні солдати – 16,26%	козаки – 62,49% поселені солдати – 18,67% козацькі підсусідки – 17,32% війсьські поселяни – 1,52%
с. Покровське	
“казенные поселяне” – 90,35% короннопополиті селяни – 6,73% відставні солдати – 1,5% монастирські селяни – 0,95% однодворці – 0,34%	козаки – 57,3% війсьські поселяни – 30% військові обивателі – 6,77% короннопополиті та казенні селяни – 5,77% “козацькі підсусідки” – 0,18% однодворці – 0,15%
с. Гаврилівка	
козаки та війсьські поселяни – 82,87% економічні селяни – 3,21% “жительствоющие по паспортам...” – 1,67% монастирські селяни – 0,74% відставні солдати – 0,6%	козаки – 81,83% війсьські поселяни – 15,02% державні селяни – 2,24% “казенні селяни” – 0,9%

На основі даної таблиці можна проаналізувати якісний склад населення цих селищ та прослідкувати зміни, які сталися у ньому в період між ревізіями. У переважній більшості селищ Олександрівського повіту найчисельнішими соціальними групами категорії державних селян були козаки (які часто вказуються як “малоросійські”), війсьські поселяни, військові обивателі та, в деяких випадках, козацькі підсусідки. Досить часто у ревізьких сказках вони вказані разом, не розподіляючись на окремі групи: “козаки, воинские поселяне, войсковые обыватели и казацкие подсосудки, платящие оклад по 5 руб.” [23, оп. 2, спр. 39, арк. 109]. У такому випадку ми можемо отримати узагальнені дані за цими групами. Проте у будь-якому випадку – разом чи окремо – вони склали переважну більшість селян державних поселень Олександрівського повіту.

Поряд із назвою соціальної групи селян зазначалася також сума сплачуваного ними державного податку. Це дає можливість дізнатися про відмінності між групами селян та особливості політики уряду щодо них. Проте якщо про соціальний склад поселян ми дізнаємось із ревізьких сказок 1811 та 1816 років, то про їх оподаткування знаходимо відомості лише у документах 1811 року. В якості випадку ми зустрічаємо сказку села Новоспасівка за 1816 рік, де вказані суми “окладу”, на основі чого можна побачити зміни в оподаткуванні різних груп державних селян. Загалом по 5 рублів “з душі” сплачували малоросійські козаки, війсьські поселяни та військові обивателі; по 6 рублів – короннопополиті та монастирські селяни; по 8 р. – однодворці.

Також у сказках зазначалися пільгові роки, якими користувалися переселенці. У багатьох сказках зазначається як час переселення, так і строк закінчення пільг. Яскравим прикладом є ревізькі сказки селищ Більманки [23, оп. 2, спр. 63, арк. 1-92] та Гусарки [23, оп. 2, спр. 78, арк. 1-31], де кількість переселенців записана по роках. Пільгові роки відраховували від часу, коли відбулось переселення: “переведенные из Смоленской губернии в 1807 году с пятилетнею льготою, коим она окончится с истечением 1812 года” [23, оп. 2, спр. 63, арк. 1].

Ревізькі сказки являють собою первинний матеріал переписів населення Російської імперії, які проводились протягом XVIII-XIX ст. Вони дають найбільш повну та різноманітну інформацію про населення Російської імперії та Південної України, яка згодом узагальнювалась в інших документах ревізій (відомостях, окладних книгах, генеральних табелях). На основі ревізьких сказок ми отримуємо відомості про кількісний та якісний склад населення державних селищ; динаміку переселення по роках; напрямки переселення (звідки переселялись мешканці того чи іншого села, чи куди вони переїжджали з

нього на інше місце проживання); кількість сімей; рівень смертності та народжуваності, віковий склад населення; кількість втікачів та рекрутських наборів у війська; оподаткування та наявність пільгових років у поселенців. Все це дає можливість отримати досить повну картину тих соціально-економічних процесів, що відбувались за землях Південної України в першій половині ХІХ ст.

Джерела та література

1. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. – СПб., 1819.
2. Арсеньев К.И. Начертание статистики Российского государства. – СПб., 1818.
3. Арсеньев К.И. Исследования о численности отношений полов в народонаселении России // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Ч. V.
4. Арсеньев К.И. Статистические очерки России. – СПб., 1848.
5. Кеппен П. О народных переписях в России // Записки Русского географического общества. По отделению статистики. – Т. VI. – СПб., 1889.
6. Кеппен П. Девятая ревизия: Исследование о числе жителей в России в 1851 году. – СПб., 1857.
7. Кеппен П. Несколько слов по поводу ведомости о народонаселении России, составленной при Статистическом отделении Совета МВД. – СПб., 1851.
8. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1-3. – СПб., 1852.
9. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10й народной переписи. – СПб., 1861.
10. Бушен А. Наличное население России за 1858 г. – СПб., 1863.
11. Бунге Н.Хр. Изменение сословного состава населения России в промежутках между 7 и 8 ревизиями // Экономический указатель. – 1867. – №44.
12. Пландовский В.А. Народная перепись. – СПб., 1898.
13. Ден В. Э. Население России по V ревизии. – М., 1902.
14. Ключков М.В. Население России при Петре Великом по переписям того времени. – СПб., 1911.
15. Ключков М.В. Очерки подушной переписи при Петре Великом // Журнал Министерства народного просвещения. – январь, 1915.
16. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1963.
17. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М., 1971.
18. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М., 1976.
19. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. – М., 1992.
20. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.1.
21. Бойко А.В. Окладні книги Катеринославського намісництва за 1782-1788 роки // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003.
22. Таблиця складена за даними ревізських сказок, що зберігаються у ДАЗО: **с. В. Михайлівка** (Ф. 12, оп. 2, спр. 67, арк. 1-120зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 184, арк. 1-226); **с. М. Михайлівка** (Ф. 12, оп. 2, спр. 36, арк. 1-70; Ф. 12, оп. 2, спр. 91, арк. 1-139зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 199, арк. 1-186); **с. Жеребець** (Ф. 12, оп. 2, спр. 27, арк. 74-81; Ф. 12, оп. 2, спр. 31, арк. 41-50; Ф. 12, оп. 2, спр. 81, арк. 1-93зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 193, арк. 1-158); **с. Конські роздори** (Ф. 12, оп. 2, спр. 39, арк. 109-129; Ф. 12, оп. 2, спр. 88, арк. 1-19зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 89, арк. 1-66зв та арк. 71-83зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 197, арк. 1-105); **с. Григорівка** (Ф. 12, оп. 2, спр. 31, арк. 52-106; Ф. 12, оп. 2, спр. 76, арк. 1-160; Ф. 12, оп. 2, спр. 189, арк. 1-116); **с. Благовіщенське** (Ф. 12, оп. 2, спр. 26, арк. 87-112зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 64, арк. 53-77; Ф. 12, оп. 2, спр. 182, арк. 1-163); **с. Пологи** (Ф. 12, оп. 2, спр. 39, арк. 51-71зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 64, арк. 1-42; Ф. 12, оп. 2, спр. 211, арк. 1-81).
23. ДАЗО. – Ф. 12.
24. Таблиця складена за даними ревізських сказок, що зберігаються у ДАЗО: **с. Конські роздори** (Ф. 12, оп. 2, спр. 39, арк. 109-129; Ф. 12, оп. 2, спр. 88, арк. 1-19зв; Ф. 12, оп. 2, спр. 89, арк. 1-66зв та арк. 71-83зв); **с. Покровське** (Ф. 12, оп. 2, спр. 33, арк. 34-69; Ф. 12, оп. 2, спр. 95, арк. 1-223); **с. Гаврилівка** (Ф. 12, оп. 2, спр. 31, арк. 139-206; Ф. 12, оп. 2, спр. 73, арк. 1-129зв).

Summary

In article is examined such kind of source of socio-economic history of the Russian Empire and the Southern Ukraine as 'revizskie skazki'. Author also has regarded the peculiarities of the formation of 'revizskie skazki' in different years and its informational possibilities as the source of socio-economic history of the Russian Empire and the Southern Ukraine in the I-st half of the XIX-th century.